

18. Onbekommerd

Lezing Woudschoten, april 1982

P.J. Schroevers

Dat was het motto, waarmee Jac.P. Thijsse in het begin van deze eeuw zijn albums schreef over onze provincies en landstreken. Het waren vooral beschrijvingen van het platteland: lyrische ontboezemingen over mooie houtwallen, bloemrijke weilanden, moerassen, vogels. Maar de mensen die er in woonden, crepeerden van de honger. Dat Thijsse het verband tussen deze twee zaken niet legde is hem niet te zeer aan te rekenen. Dat was in zijn dagen niet zo te doen gebruikelijk.

Nu weten wij beter, we kennen de boeken over de agrarische geschiedenis van Nederland. Het leven op het platteland anno 1900 was synoniem met armoede, honger, werkloosheid – en in het kielzog daarvan vaak een onvoorstelbaar alcoholprobleem. Maar de natuur, te midden waarvan dit allemaal gold, was prachtig. Daar valt niets op af te dingen.

‘Onbekommerd’. We zouden het motto graag willen overnemen. Maar een analyse van het platteland nu geeft daar weinig reden toe. Mijn collega Hans de Molenaar heeft zo'n analyse verricht en zijn rapport²⁴ is een sombere en zwartgallige opsomming van feiten. Bestrijdingsmiddelen, schaalvergroting, maar vooral waterstands dalingen en bemesting hebben de natuur grote slagen toegebracht. Vele specialisten houden nauwkeurig bij, welke plant- en diersoorten uit het Nederlandse landschap zijn verdwenen of dreigen te verdwijnen. Het is een lange en treurige lijst. De materiële voorwaarden waaronder de mensen op het platteland nu leven, zijn niet te vergelijken met die van twee generaties terug. Dat kan niet genoeg worden gezegd. Maar de natuur heeft het loodje gelegd. De blauwgraslanden zijn, op wat zielige restjes na, verdwenen. Van houtwallen is bijna niets meer over. In de reservaten vinden we nog wat moerassen, maar ze zijn een schaduw van wat ze vroeger waren.

‘Wat goed is voor de boer, is slecht voor de natuur’; zo zouden we dit verhaal in een notendop kunnen samenvatten. En de boer zou het misschien liever omdraaien: "*Wat goed is voor de natuur, is slecht voor de boer*".

Wat is er waar van zulke uitspraken? En in hoeverre moeten we daar bij onze toekomstgedachten van uitgaan? Dat zijn kernvragen, waar we het hier vandaag over moeten hebben. We kunnen ons afvragen, of de ecologische theorie, zoals die in onze dagen gestalte heeft gekregen, ons bij

1. ²⁴Bemesting, waterhuishouding, intensivering in de landbouw en het natuurlijk milieu. Zie edepot.wur.nl/390974

die beantwoording op weg kan helpen. Natuurlijk zouden we het probleem ook van een andere, meer praktische kant kunnen benaderen. We zouden kunnen nagaan, welke beheersvormen er in Nederland bestaan en in hoeverre daaruit invloeden op natuurlijke rijkdom zijn af te leiden. Maar deze benadering, hoe belangrijk ook, is voor de vraag naar een toekomststrategie toch te beperkt: Ze betreft altijd deelaspecten, en de resultaten van vormen van omgaan met de natuur kunnen zich vaak pas na lange tijd openbaren. Hun algemene geldigheid moet dus altijd met reserve worden gezien. Omgekeerd vormen de theoretische overwegingen, door hun allesomvattendheid, een basis voor ál ons handelen. Voor een lange-termijnstrategie kunnen ze niet gemist worden, en voor een inleiding tot discussie zijn ze belangrijk.

Natuurbehouders die niet gewend zijn buiten hun eigen terrein te kijken, ervaren de veranderingen die in deze eeuw zijn opgetreden als een verarming zonder meer. Ze kijken met weemoed naar die vroegere tijd en ze voegen daarmee hun stem in het koor van de nostalgici, die de jurken van oma uit de mottenballen halen, of die met een zekere wijding de oude recepten weer toepassen. Daar is op zichzelf niets op tegen. Ieder moet voor zichzelf uitmaken wat het meest de moeite waard is om na te streven. Maar het vervelende is, dat ze hun verlangen zo vaak een wetenschappelijk vernisje meegeven. Ze beschouwen hun argumenten als ecologisch, en vinden daarmee dat de ecologen moeten vertellen hoe het verder moet.

Zo willen biologische waterbeoordelaars bijvoorbeeld graag het jaar 1900 als een soort referentiejaar beschouwen. Ze meten 'kwaliteit' volgens ecologische normen en ze proberen dat te doen door de veranderingen sinds 1900 te beschrijven. Vegetatiekarterders doen hetzelfde als ze hun gegevens vergelijken met de IVON-uurhokkenkaartjes uit het begin van deze eeuw. Steevast constateren ze veranderingen ten kwade en natuurlijk zijn het vooral de boeren die de kwade pier zijn. De methoden die ze gebruiken en zelfs de resultaten, mogen de toets van wetenschappelijke kritiek doorstaan. Maar de boodschap die erin zit doet dat zeker niet.

Het is eigenlijk de boodschap uit het begin van mijn verhaal: We willen weten hoe 'natuurlijk' onze sloten, weilanden of moerassen zijn en gaan dan na, wat 'de mens' allemaal verprutst heeft. Het jaar 1900 wordt daarin als een soort omslagpunt gezien. Vóór die tijd leefde de mens nog in vrede met de natuur, daarna niet meer. En wat wij nastreven is, dat de mensen die harmonie en die betrokkenheid weer terug weten te vinden. Zo zou dan een toekomst zijn op te bouwen waarin voor de natuur weer een plaats is. We zien dat de basis van de zogenaamd wetenschappelijke methode toch een nostalgisch verlangen naar vroeger is – een basis die onjuist en ongegrond is.

Het is waar: de natuur was in 1900 veel rijker dan ze nu is. Daar hebben de nostalgici gelijk in. Maar was ze ook meer ‘natuurlijk’? En waren de mensen meer natuurverbonden? Nee, geen van beide. De mensen stonden dichterbij de natuur, maar ze gingen er niet principieel anders mee om. Het waren economische processen die bepaalden, wat er met de natuur gebeurde en flora en fauna richtten zich daarnaar. Precies op dezelfde wijze is de aftakeling in onze dagen expressie van de economie van vandaag. Wie er voor pleit, de ecologische structuren van 1900 weer terug te roepen, die pleit ervoor deze sociale structuren terug te roepen, compleet met armoede en ongelijke verdeling. Dat is onzinnig, dat kunnen wij nooit wensen.

Het probleem is overigens nog complexer. Wie terug wil naar structuren van het verleden, vertoont om meer dan één reden een tekort in historische inleving. De rijkdom van onze natuur, zoals die in 1900 was, stamt niet alleen van de activiteiten in dat jaar; er is veel meer. De vondsten van *Parnassia* of *Klokjesgentiaan* anno 1900 in de buurt van Gouda zijn reminiscenties aan de verveningen van de Middeleeuwen. Het bestaan van onze weidevogels danken we aan de inpolderingen van de 16^e en 17^e eeuw. De verdeling van flora en fauna op het rijkste moment van ontwikkeling was niet alleen expressie van de economie van die dagen, maar óók nog van voorgaande perioden.

De grauwsluier is over al deze structuren heengetrokken. We krijgen ze nooit meer terug, al is het land vol met milieuvriendelijke boeren, die alles precies zo doen, als wij graag zouden willen. Daar naar streven is zinloos. Maar juist daarom is het goed om hier en daar een restje van vroeger te bewaren.

Er blijkt bij dit alles een groot misverstand te bestaan over het begrip ‘natuur’. Wat bedoelen we eigenlijk, als we praten over ‘natuurlijker leefwijzen’, of streven naar ‘natuurlijk water’? En wat houdt eigenlijk het woord ‘natuurbehoud’ in?

Gaat het daarbij om die oernatuur met zijn wisenten en oerossen – zoals we die ons voorstellen van vóórdat de mens zich ermee bemoeide? Kennelijk niet, want ook onze voorouders leefden natuurverbonden; de grote ommekeer is pas van later datum. Of gaat het om dat wat zich spontaan vestigt nadat mensen – dat wil zeggen hun economische structuren – bepaalde situaties hebben geschapen? Kennelijk wordt ook dat niet bedoeld, want ons huidige natuurbeheer barst van de kunstmatigheid; van nestkastjes in de reservaten tot de plannen voor zuiveringsinstallaties bij het Naardermeer toe. Kunstmatiger kán het haast niet.

De klaprozen en kamilles langs onze pas verhoogde rivierdijken of de berkenopslag op de hei en de Amerikaanse vogelkers in de bossen, dát zijn spontane vestigingen, volgend op menselijke activiteit; die zou je natuurlijk moeten noemen, als je dit criterium aanhoudt. Maar het na-

tuurbehoud doet zijn uiterste best om juist deze ontwikkelingen te bestrijden. Kennelijk gaat het ons er bij dat, wat we natuurbehoud plegen te noemen, niet om *natuur* te behouden; onze behoudsdrang richt zich op iets heel anders.

Wij willen wel spontane vestiging, daar zijn we het wel over eens. Maar we willen dan wel een heel speciale spontane vestiging: die, zoals ze anno 1900 was. En wel, omdat die de *rijkdom* van onze flora en fauna uitmaakt. Wij willen *diversiteit* als criterium, niet natuurlijkheid. Dáár is het ons om te doen, bij álle natuurbehoud. Maar we hebben ook geconstateerd, hoe diversiteit een expressie is van economische verhoudingen. Daarmee is dus natuurbehoud geen natuurbehoud, maar cultuurbehoud. Het wil een cultuur van het verleden vasthouden. Dat is respectabel en nuttig. Het is vergelijkbaar met het streven, onze oude binnensteden te willen bewaren, onze schilderijen in musea te koesteren. Het is méér dan nostalgie. Maar het kan op geen enkele manier een weg naar de toekomst aangeven. Het kan alleen maar conservatief, nooit progressief zijn.

Bestáát er dan geen progressief natuurbeleid, zo zult u zich afvragen. Is het zo, dat al die waarden voorgoed verloren zijn of verloren raken en is er geen enkel alternatief voor te bedenken? Moeten we verwachten, dat de natuur van de toekomst op geen enkele manier verder kan komen dan hier en daar een wekje met koekoeksbloemen, een bosschage met een reigerkolonie en verder riet, raaigras en de groenzones van onze buitensteden? Dat klinkt niet erg hoopvol. Ik geloof zeker, dat we de mogelijkheden van de toekomst héél bescheiden moeten opvatten.

Eerlijk gezegd ervaren we hooilandjes met koekoeksbloemen nu al als niet zo gewoon. Maar ze kunnen best een na te streven doel zijn. Er zal in de komende jaren nog zeer veel verloren gaan. En alles wat er voor in de plaats komt, kan op zijn best een schim zijn van dat rijke verleden. Misschien kan dat een aansporing zijn om de werkwijze van het kopen van grond, een hek eromheen zetten en trachten, dat verleden vast te houden, met begrip te bezien.

Maar dit alles wil niet zeggen dat een progressief natuurbeleid overbodig zou zijn. Integendeel. De maatschappij staat er voor om op zeer korte termijn vergaande beslissingen te nemen voor de toekomst. Als daarin de belangen van de natuur zijn in te voegen, dan zullen we dat niet moeten laten: anders weten we immers dat er niets van terecht komt. Bij zo'n beslissing begeven we ons overigens in *maatschappelijke* strategieën die de tegenstelling van boer en natuurbeheerder ver overstijgen. Daarvoor is de dialoog tussen boer en natuurbeheerder lang niet meer voldoende. Maar juist daarom kan het van heel groot belang zijn als we een verzoening tussen beide weten te bewerkstelligen. Het gaat bij dit streven om economische problemen. De vraag die we ons hier moeten stellen is of

de ecologen iets zinnigs zouden kunnen aandragen in een discussie, waarin alleen economische argumenten gelden. Ik vind dat dat kan. De ecologische theorie is op het moment sterk genoeg om het tegen de gekke praatjes van de groei-economen op te nemen. Ik zou daar nu op willen ingaan.

‘Vroeger deden de boeren het overal anders, maar dan wel door de jaren heen hetzelfde. Nu is het precies het omgekeerde: van jaar op jaar wordt er veranderd, maar dat gebeurt dan wel overal’. Zo luidt, kort samengevat, de opvatting over het verband tussen biologische rijkdom en dat wat de boeren doen. Door *dé* verandering is de natuur verarmd. Het is een beschuldiging aan het adres van de boeren, een beschuldiging die steunt op een ecologische theorie: de theorie van diversiteit en stabiliteit. In deze theorie is het ontbreken van dynamiek de beste waarborg voor natuurlijke rijkdom. En we kunnen ons voorstellen, dat een wereld zonder mensen daar het beste voor zou zijn.

Maar als er nu toch mensen zijn die zich met de natuur bemoeien, laat hun handelen dan in godsnaam ook stabiliteit inhouden. Het landschap mag dan door de mens gemaakt zijn, maar het is toch in veel opzichten vergelijkbaar met het oernatuurlijke; het is ‘halfnatuurlijk’. U voelt al hoe deze opvatting haast vanzelf leidt naar het misverstand over ‘natuur’, het misverstand waar we net over spraken. Natuurlijkheid en rijkdom aan soorten hoeven niet per se samen te gaan.

De gedachte over stabiliteit die zou leiden tot diversiteit, is niet onzinnig, zeker niet. Systeemtheoretisch valt zo’n relatie goed te verdedigen en in de natuur worden regelmatig bevestigingen ervan geconstateerd; zo vaak, dat we aan het fenomeen wel betekenis zullen moeten toekennen. Maar het is een eenzijdige en onvolledige gedachte. Er bestaan ook *án*dere relaties, en we kennen ook *án*dere ervaringen.

Stel u voor: u bezoekt een veengebied met een gezelschap. U verblijft er meerdere uren en leden van het gezelschap moeten zich af en toe even verwijderen. Volgend jaar staan er op die plaatsen brandnetels. Hier heeft een uitwendige, dynamische kracht de diversiteit van het veen verhoogd. Zo kan eutrofiëring, het binnendringen van mineralen, de groei van nieuwe soorten bewerkstelligen. En of dat nu brandnetels zijn of welriekende nachtorchissen, dat is maar een gradueel verschil. *Zó*, op die manier moeten we ons het ontstaan van blauwgraslanden of de Desmidiaceënrijkdom van de Oisterwijkse vennen voorstellen. Er bestaan dus twee mechanismen voor diversiteitsverhoging: een interne, van het systeem zelf en een externe, van de omringende omgeving. Op dezelfde manier kunnen we de diversiteitsvermindering bezien. Ook deze kan op twee manieren tot stand komen: door voortgaande verarming als een intern proces of door verstoring door invloeden van buitenaf.

Als we van dit beeld uitgaan, dan is de relatie tussen mens en natuur een heel andere. Dan is een zekere mate van beïnvloeding goed voor de natuur en dan is het niet 'de mens' die de zaak verprutst, maar veeleer een niet in de hand gehouden proces. In zo'n visie is de menselijke economie niet strijdig met de natuur. Integendeel, er zijn veel parallellen en een uit de hand gelopen economie zou er wel eens de oorzaak van kunnen zijn dat het ook met de natuur uit de hand is gelopen. Het wordt dan zinnig om eens naar de oorzaak van dat falen te gaan zoeken.

Nu is het natuurlijk erg leuk om nostalgische ecologen van repliek te dienen en ze te vertellen dat hun theorie niet deugt. Maar als het alleen daarbij blijft, dan hebben we er niet zo veel aan. We moeten ons afvragen of er ook iets mee te doen valt. Ik dacht van wel. Mijn omschrijving heeft dat, wat er in natuurlijke ontwikkelingen gebeurt, herleid tot een viertal activiteiten waarmee energie- en materiestromen worden gereguleerd. Dat zijn de interne en de externe strategieën ter verhoging en ter verlaging van de structuurrijkdom.

Deze strategieën hebben alle veel met de factor energie te maken. Hiervoor hebben we het over uitwendige, dynamische krachten gehad als beïnvloeders van diversiteit. Deze krachten hangen natuurlijk sterk samen met de energiestromen, zoals die in onze samenleving verlopen. Maar het is onvoorzichtig om ze daarmee gelijk te stellen. Dynamiek kan bijvoorbeeld óók het wegnemen van energie zijn, bijvoorbeeld in de vorm van verschraling van de bodem of het wegnemen van voedingsstoffen. In de natuur zien we hoe dergelijke handelwijzen vaak al binnen zekere tijd tot opvallende resultaten kunnen leiden.

Het is te veelomvattend om op deze plaats alle manieren te gaan bespreken, waarmee wij invloed op de diversiteit van levensgemeenschappen kunnen uitoefenen. Maar met dit inzicht moet het mogelijk zijn om handelwijzen van de natuur over te nemen. We hoeven niet alleen maar te wachten op de stabilisering, de rijping die de natuur voor ons over heeft. De natuur wordt manipuleerbaar, ook ten goede. Bij wijze van spreken is het mogelijk om kenmerken van natuurlijke ontwikkeling van honderd jaar over te nemen en in pakweg tien jaar voor elkaar te krijgen. Zoiets zou je aan economen ter overweging mee kunnen geven; er kunnen best heel aantrekkelijke mogelijkheden in zitten. Denk maar eens aan de begrazingsproeven als een voorbeeld: ecologisch bruikbaar en economisch misschien best interessant. Natuurlijk moeten we dit alles niet te letterlijk opvatten. De in eeuwen opgebouwde structuur die hier voor ter sprake is geweest, zullen we nooit en te nimmer na kunnen maken. Maar we staan ook niet met volkomen lege handen.

Er is een tweede overweging, die uit mijn stellingname voortvloeit: er bestaat een directe samenhang met de energieproblematiek. De schaalvergroting die de komst en ontwikkeling van levensgemeenschappen heeft bepaald, waar we nu waarde aan hechten, laat zich direct relateren

aan het energiegebruik. Zo laten onze activiteiten zich sturen, als we invloed zouden kunnen uitoefenen op dat gebruik. Wel, we weten dat dat iets is, wat helemaal niet alleen voor het natuurbehoud geldt. Hetzelfde valt van het boerenbedrijf te zeggen; en er zijn nog veel meer voorbeelden te noemen.

Hiermee zitten we midden in het spel van de energiescenario's, en daar hoort ons probleem dan ook uiteindelijk thuis. De problemen van natuur en landschap moeten in deze scenario's worden meegenomen. Het is heel belangrijk om dat te erkennen. De gedachte dat we met een nostalgische gerichtheid, of alleen maar met veel goede wil, van alle kanten sociale structuren zouden kunnen veranderen, wordt door de gehele geschiedenis tegengesproken. Maar op beslissende momenten in de historie blijkt hoe het omgaan met energie veranderingen heeft kunnen bewerkstelligen.

Als wij vooruit willen kijken aan onze toekomst, dan ligt een sleutelfactor daarvoor in de manier, waarop we met energie omgaan. Dat geldt bij economische structuren, het blijkt ook bij de natuur te gelden. En bij beide zien we hoe een zekere mate van ontwikkeling van productiekrachten ten gunste heeft gewerkt, maar hoe bij verder gaan het effect in zijn tegendeel omslaat. Dat omslagpunt ligt er eerder voor de natuurbeheerder dan voor de boer. Maar bij een groeiende stroom van energie werkt de zaak ten kwade van beiden.

Ook op deze wijze valt een relatie te leggen tussen de belangen van boer en natuurbeheerder. Maar in deze relatie staan ze niet tegenover elkaar.

Ik heb u in de afgelopen minuten heel wat theorie voorgeschoteld. Ik beschouwde dat ook zo'n beetje als mijn opdracht; dat had ik al gezegd. Misschien vraagt u zich nu af: "Mooi verhaal, maar wat moet ik er mee?" Ik vind dan, dat u er best wat mee moet. In de eerste plaats is het goed, om de basale uitgangspunten eens te proberen zuiver te formuleren. Dat stelt ons in staat om tegenstellingen te onderscheiden en eerlijk tegen elkaar af te wegen. De erkenning, dat het landschap rondom ons een expressie vormt van een geschiedenis van eeuwen, is belangrijk. Met de beste methoden en de grootste inzet valt de rijkdom van dat landschap niet terug te krijgen. Het is geen schande om daarvoor op de bres te springen. Maar naast dit korte-termijnbelang bestaat ook een lange-termijnbelang. Een beleid dat groeistimulerende middelen gebruikt om kwalen te bestrijden die zelf uit groei zijn voortgekomen, doet zichzelf de das om. De 'ellendespiraal' die daaruit voortkomt, kennen we maar al te goed.

En het natuurbehoud is er een onderdeel van; ondanks slogans als 'natuurbehoud is zelfbehoud'. Het doorbreken van deze spiraal is de uitdaging van deze tijd. Maar deze uitdaging overstijgt verre de tegenstelling tussen boeren en natuurbeheerders. Veranderingen in de landbouw zijn niet mogelijk zonder bijvoorbeeld veranderingen in de industrie. Het is

daarom niet zozeer als natuurbeheerder, dat we aan strategieën moeten denken, maar veeleer als 'staatsburger' met een zekere dosis van ecologisch inzicht. Want de ecologische theorie kan er een rol van betekenis bij vervullen. Een economie die zich van ecologische inzichten onttrekt, die kan op de lange duur immers nooit goed zijn?

Dit werk zal op meerdere fronten tegelijk moeten geschieden. Ik zie zelf vier fronten:

1. **Klein beginnen.** Hoe onze maatschappij er in de toekomst uit zal zien weten we niet. Maar dat kleinschalige en meer autonome structuren daar een rol in spelen, dat lijkt me evident. Wat vingeroefeningen op dat gebied zijn dan ook van grote waarde. Ze zijn idealistisch en daarmee ook marginaal. Maar ze hebben zeker hun nut.
2. **Studie.** Ik heb geprobeerd om de ecologische gedachtengang in een algemeen maatschappelijk raam te plaatsen. De factor energie bleek daarvoor als een sleutel te gelden. Maar van de relatiestructuren die er bestaan tussen de input van energie en de energiestromen in het landschap, weten we nog maar fragmentair iets. Kennis daarover is van belang binnen de genoemde scenariostudies.
3. **Politieke strategie.** De resultaten van die studies voeren direct naar een derde strategie die we de politieke strategie zouden kunnen noemen. Bij alle kabinetsformaties weer opnieuw, eigenlijk in de kranten van iedere dag zien we, hoe een eng economisme bij alle beleidsvorming overheerst. Waarom worden overwegingen van de 'economie van het genoeg'²⁵ niet uitprobeerde? Waarom worden ze zelfs niet in de discussie betrokken? Omdat de mensen niet weten – en heel wat economen zeker niet – wat ecologen te vertellen hebben. We moeten er bij voortduring op blijven hameren. Het kan niet genoeg.
4. **Educatie.** En daarmee komen we vanzelf bij de laatste strategie – misschien wel de belangrijkste. Dat is die van de educatie. Om de problemen van de eigen belangengroep te kunnen ontstijgen is het nodig, te weten waar het om gaat. In de tegenstelling tussen boeren en natuurbeheerders houdt dat in, dat natuurbeheerders iets van de boerenproblematiek horen te weten. In het algemeen doet men daar zijn best wel voor. Maar hoe zit het met het omgekeerde? Wat weten boeren van onze gedachtengang? Het gaat daarbij niet om een abstract en heel ver weg EEG-beleid. Het gaat om de contacten in onze directe omgeving; met boeren die niet veel anders kunnen dan ze doen. Maar die met de klompen (als

²⁵Zie bijvoorbeeld www.eur.nl/eebee/nieuws/de-economie-van-het-genoege-erasmus-universiteit-rotterdam

ze die nog dragen!) aanvoelen dat er dingen moeten veranderen. Niet opdat ze het meteen zullen gaan doen, maar wel dat ze in hun hoofd hebben het te proberen zodra het tij keert. En ook, dat ze begrip hebben voor de dingen die wij voorstaan; en die niet boervijandig willen zijn. De manier waarop Aktie Strohalm in het Kromme Rijngebied opereert zou een schoolvoorbeeld van zo'n aanpak genoemd kunnen worden. Maar er zijn veel meer kansen. Waarom wordt er bijvoorbeeld in het landbouwonderwijs zo weinig en zo slecht aan dit soort dingen gedaan?

Dit zijn, kort samengevat, wat mogelijkheden voor actie. Ze zijn allemaal heel bescheiden. Ze proberen met de blote hand een zware stoomwals tegen te houden; we weten het precies. Als we overzien wat er allemaal gedaan moet worden, dan worden we er moedeloos van. En als we de kansen van slagen overzien, dan rijzen ons de haren te berge.

Het is dan ook niet als vanzelfsprekend aan te nemen dat er de komende jaren nog veel natuur vernield zal worden. En als we naar de kansen voor een nieuwe natuur kijken, dan blijken die heel pover te zijn. Het blijft, na alles wat gezegd is moeilijk om het motto van Jac. P. Thijsse, 'onbekommerd' te zijn, heel moeilijk.

Maar toch: wij zijn activisten! en dat betekent: wij zijn optimisten. Wij zien de uitdaging van deze tijd en we willen proberen die aan te nemen, ook al weten we niet of ons dat lukken zal. Als we weten, waarmee te sturen valt, dan is niet alle hoop verloren. We zouden dat sturen wel graag mét de boeren willen doen.